

Andrej Pleterski

ECCLESIA DEMONIBUS ADDICTA

Povedka o poganskem svetišču v Millstattu

Da tudi stari Slovenci niso častili svojih likovno neprisotnih bogov samo le v gajih, pri studencih in drevesih, nam dokazuje sporočilo, da so imeli karantanski Slovenci v Millstattu preročišče, v katerem so na treh stebrih stali simboli njihovih božanstev: leva, volka in koze (Mal 1940, 2).

Mal je sporočilu verjel, saj ga je povsem resno vključil v svojo razpravo. Ker pa se opis nikakor ne vklaplja v splošno podobo poganskega verovanja Slovanov, bi ga lahko zavrgli kot neverodostojnega. Toda, ali ne bi s tem zlili proč tudi novorojenčka? Ali vseeno obstaja historično jedro?

Viri povedke. Mal je črpal iz predstavitve Koroške v besedi in sliki J. Wagnerja. Ta zagotavlja, da so najstarejši zapisi, ki jih je bilo najti, sporočali, da je na mestu Millstatta stalo neko slovansko preročišče, trije stebri, na katerih prvem se je nahajala levja ali mačja glava, na drugem volčja, na tretjem kozja, iz katerega so spraševalci dobili odgovor kot s Pitijinega trinožnika (Wagner 1845, 171). Nato nadaljuje, da je neki slovanski poglavar v času sv. škofa Virgila iz Salzburga, torej približno 745 pod knezom Borutom, in ki je pri krstu dobil ime Domitian, one malike, enako kot je Bonifacij uničil Germanom svete gaje in kipe božanstev, zvrnil in pometal v jezero, na njihovem mestu pa zgradil cerkev v čast božjega Odrešenika in Vseh svetih (prav tam).

Wagner ne navaja določno vira svoje zgodbe, ampak se sklicuje na neoprijemljive »najstarejše zapise«. Ker pa uničenje preročišča povezuje z Domicijanom, lahko iščemo dalje pri le-tem. Hkrati nas zanima, kaj so o Millstattu pisali nekateri starejši avtorji. Tako je tudi M. Hanzl poznal mnenje številnih ljudi in izročilo, po katerem je Millstatt dobil ime po tisočih kipih malikov, ko jih je Domicijan prevrnil in iz domačega svetišča potopil v sosednje jezero (Hansiz 1793, 278). Kot povsem oprijemljivi vir za Millstatt navaja tudi Bollandovo izdajo Acta S. Domitiani (Hansiz 1729, 91) – prepis originala, ki je bil shranjen v cerkvi v Millstattu (Nikolasch 1993, 29).

Še nekaj stoletij prej piše J. Unrest v prvem delu, posvečenem deželni zgodovini pri nas, v Koroški kroniki, ki je začela nastajati po 1480 (Mihelič 1977, 289), da so samostan Millstatt nekoč imenovali »ad mille statuas«, to je, pri tisoč stebrih, kajti v poganskih časih je bilo tam tisoč stebrov in na vsakem stebri malik (Unrest 1724, 528).

Wagnerjeva zgodba se v drugem delu očitno nanaša na izročilo, kot ga je opisal Hanzl, podrobnost o malikih na stebrih, bi lahko imel po Unrestu, verjetno sam pa se je odločil za število tri in za glave naštetih živali. Poleg tega je prvi, ki omenja slovanskost svetišča in Domicijana ter prvi, ki navaja poleg nemške in latinske tudi slovansko razlago izvora imena Millstatt (Wagner 1845, 171). Vse to pa poraja občutek, da je na Wagnerja močno vplival romantični nacionalizem njegovega časa. Možna je še domneva, da je podrobnost o glavah na stebrih posnel po usodi millstattskih upornih kmetov iz leta 1738, katerih vodje so obglavili, njihove glave pa v večni opomin izpostavili v železnih kletkah na stebrih ob cesti. Zadnji(?) od njih, ki je stal blizu Millstatta ob cesti proti Lieseregg, se je zrušil okoli 1820 (Wagner 1845, 174).

Povedka iz prve polovice 19. st. je torej mešanica ustnega izročila, ljudske etimologije, oplojena z razlago posameznih zgodovinopiscev, dooblikoval in romantično začini pa jo je najverjetneje Wagner sam. Na tej točki bi lahko zaključili, češ da je vse plod ljudske

* Raziskava je del projekta »Vzhodne Alpe in zahodni Balkan v arheoloških dobah«, katerega naročnik je Ministrstvo za znanost in tehnologijo R Slovenije, izvajalec pa Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo.

domišljije, če ne bi bilo omenjenih Acta S. Domitiani. Pravilna rešitev naše uganke brez njih pač ni mogoča.

Domicijanova legenda. Zgodba o domnevnem karantanskem knezu Domicijanu, ki je spreobrnil ljudstvo h krščanstvu, ustanovil cerkev v Millstattu in bil tam pokopan, je v tem stoletju veljala za ponaredek druge polovice 12. stoletja. Pred kratkim je F. Nikolasch spodbil dokaze, ki so utemeljevali tako razumevanje (Nikolasch 1990). Nato je ponovno objavil latinsko besedilo legende z nemškim prevodom in svojim kritičnim uvodom (Nikolasch 1993). Iz tega dela črпам v nadaljnjem. V njem Nikolasch s podrobno analizo ugotavlja, da besedilo izvira iz začetka 14. stoletja in je kompilacija treh spisov. Prvi z opisom Domicijanovega življenja je nastal v času opata Heinricha I. (1166 – pribl. 1177, najpozneje 1180), drugi z opisi čudežev v letih okrog 1240–1250 in zadnji, tudi z opisi čudežev okrog 1304.

Pisec življenjepisa najprej pove, da posreduje iz tega, kar je dobil iz spisov pa tudi od predhodnikov in predstojnikov. Njegovo sporočilo torej povzema pisane vire, ustno izročilo, temu pa je dodal tudi lastno razmišljanje, kot bomo videli pozneje. Sledi opis življenja.

Constat itaque beatum Domicianum ducem quondam Quarantane terre extitisse, ut in epitaphio tumbe illius in lapide ita exaratum invenimus »In nomine patris et filii et spiritus sancti. Hic requiescit beatus Domitianus dux, primus fundator huius ecclesie, qui convertit istum populum ad christianitatem ab infidelitate«. Ad hec sub quo tempore conversatus fuerit, ibidem continebatur, sed negligencia et vicio antiquorum abolita sunt. Hic cum baptizatus a sancto Rudberto fuisset, ut quidam asserunt, sive ab aliquo successorum suorum, quibus magis favemus, locum adiit Milstatensem et culturam illic demonum non modicam invenit, quemadmodum etymologia nominis loci illius liquido ostendit. Milstat enim a mille statuis nomen accepit, quas ibidem populus errore delusus antiquo coluit, quas ille felix exemplo Bonifacii pape destruxit et eliminata omni spurcia demonum ecclesiam, que primitus mille demonibus fuit addicta, in honore omnium sanctorum post modum consecrari fecit. Qui cum bona conversacione et felici consumacione cursum vite sue, prout modo merita ipsius declarant, sine querela coram deo et hominibus expleret, venerabile corpus eius in edicula iuxta maiorem ecclesiam est reconditum (Nikolasch, 1993, 42).

»In tako je znano, da je nekoč bival blaženi Domicijan dux karantanskega ozemlja, kakor smo našli v napisu na njegovem grobu tako vklesano v kamen »V imenu očeta in sina in svetega duha. Tu počiva blaženi dux Domicijan, prvi ustanovitelj te cerkve, ki je spreobrnil to ljudstvo h krščanstvu iz nevere«. K temu je bilo prav tam dodano, v katerem času je živel, vendar so bile (te besede) uničene zaradi nemarnosti in napake starih. Ko ga je krstil sveti Rupert, kot nekateri dodajajo, ali pa nekdo od njegovih naslednikov, čemur smo bolj naklonjeni, je prišel v milštatski kraj in tam našel nezmerno čaščenje malikov, kar povsem jasno kaže izvor onega krajevnega imena. Milstat je namreč dobil ime po tisoč kipih, katere je prav tam častilo ljudstvo, ki je bilo prevarano s starodavno zmoto, katere je oni blaženec uničil po vzgledu papeža Bonifacija in dal, ko je odstranil vse praznoverje malikov, cerkev, ki je bila prvotno prisojena tisoč malikom, kmalu nato posvetiti v čast vseh svetih. In ko je ta brez obtožbe pred bogom in ljudmi dopolnil tek svojega življenja, v katerem se je dobro obnašal in (ga) srečno končal, kakor kažejo prav njegove zasluge, so shranili njegovo častivredno telo v kapelo poleg glavne cerkve.« Sledijo opisi dogodkov po Domicijanovi smrti: čudeži in zgodovina prenosov relikvij.

Značilno za pisca je, da skuša biti verodostojen in svojo pripoved dokumentira, kjer je le mogoče. Ti sprotni dokazi večinoma dokaj razvidno sekajo življenjepisa. Če njegove posamezne kose povežemo, dobimo zelo jedrnato sporočilo.

1. *Constat itaque beatum Domicianum ducem quondam Quarantane terre extitisse* . . .

To trditev naj bi dokazoval nagrobni napis, vklesan v kamen. Iz besedila ni takoj jasno razvidno, ali je v času pisca obstajal, ali ne. Oblika *invenimus* je lahko tako sedanjik kot preteklik. Iz opisov stanja relikvij po požaru samostana med 1120 in 1122 (Nikolasch 1993, 36) je razvidno, da so bile lahko dostopne, saj jih je bilo mogoče poljubiti (prav tam, 43). Malo je verjetno, da bi ležale pod debelo marmorno ploščo. Jasno pa pisec pove, da je

obstajal tudi del napisa, ki je navajal, kdaj je Domicijan živel, je pa zaradi malomarnosti propadel. Je pisec ploščo videl, ali ne? Je sploh obstajala?

Iz zagate nas je rešil F. Glaser, ki je ponovno odkril in objavil izginuli odlomek. Gre za zgornji desni vogal plošče, na kateri je mogoče rekonstruirati naslednje besede: (QVIES)CIT DOMICIA(NVS) . . . (K)AROLI IMPERATORIS . . . (PA)GANITA(TEM). Značilna oblika črke G ima neposredno primerjavo v napisu 9. stoletja v zakristiji farne cerkve Sv. Marije v Cisanu pri Veroni (Glaser 1993, 303 ss). Omemba cesarja Karla (Velikega) je časovna oznaka, to pa je ravno tisti del, ki naj bi po navedbi pisca umanjkal. Do tu se podatki ujemajo. V ostalem prihaja do razlik med napisom, kot ga sporoča pisec in najdenim odlomkom. Po piscu je Domicianus zapisan kot Domitianus, pred imenom naj bi stal pridevnik beatus in ne glagol (re)quiescit, ljudstvo(?) je bilo v infidelitate in ne paganitate(m). Poleg tega naj bi izginuli del nadaljeval sporočeno besedilo, dejansko pa gre vsebinsko za osrednji del napisa. Nasprotja si lahko razložimo tako kot Glaser (prav tam, 310), da gre za dve nagrobni plošči: od starejše imamo odlomek, od mlajše pa piščeve opis – poudarek primus fundator je bil res smiselni šele od ustanovitve (okrog 1070) samostana v Millstattu dalje, ko se kot ustanovitelj pojavi še bavarski grof Arbo. Vendar pisec ne govori o dveh napisih, celo pravi, da je bil odlomek ibidem – prav tam pri ostalih besedah. Poleg tega ne bi bile relikvije v času pisca dostopne poljubno, če bi jih pokrivala plošča, nagrobna plošča proč od relikvij, pa tudi ne bi imela smisla.

Obstajala bi tudi možnost, da so drugo ploščo naredili po izkopu Domicijanovega trupla in prenosu njegovih ostankov pred 1091 v času Martina, morda prvega opata novega samostana (Nikolasch 1993, 36 s). Pisec novo počivališče relikvij opisuje kot »urceus« (prav tam, 43). Gre za sinonim besedi »urna« z istim korenem »urc-« (Petschenig, Skutsch 1916, 786). Urna pa v srednjeveški latinščini pomeni sarkofag (Niermeyer 1976, 1052), ta pa poleg krste tudi relikviarij (prav tam, 938). Pisec bi mirno lahko uporabil katero od zadnjih dveh besed, a se je vendarle odločil za neobičajni urceus, ki sicer pomeni samo posodo, vrč. Je želel s tem poudariti, da je bil novi hrambeni prostor manjši in krhkejši od prejšnjega? Tej drugi predstavi ustreza tudi opis čudeža, ki se je zgodil pri drugem pokopu; z neba se je spustila golobica in sedla na vrh »posode«, dokler ne bi bile vse kosti spravljene zakopane globoko v zemljo (Nikolasch 1993, 43).

Zato je verjetnejša razlaga, da je nagrobni napis pisec rekonstruiral po ustnem viru in v tem smislu gre torej res za konstrukt druge polovice 12. stoletja. Plošča je bila najverjetneje uničena pri Martinovem izkopu Domicijanovega groba (Nikolasch 1993, 36 s). Potem tudi prevod glagolskega časa besede invenimus s preteklikom »smo našli« ne povzroča več težav, tako kot se sicer zgodi, če izhajamo iz nemškega prevoda, ki invenimus prevaja s sedanjikom »zu lesen ist« (Nikolasch 1993, 50). Napis je torej nekoč BILO brati, v času nastanka zapisa pa ne več. Morda je bil drugi del plošče nekaj dlje časa dostopen očem sodobnikov, a se je prav tako izgubil, če prej ne, pa zaradi omenjenega samostanskega požara. Grobi vsebini piščevega opisa gre kljub temu verjeti, saj dovolj natančno ve, kaj manjka. Pisec je bil celo tako kritičen, da niti ni poskušal rekonstruirati časa bivanja.

Najbolj verjetno jedro napisa bi bilo, da pod njim počiva Domicijan, ki je živel v času cesarja Karla in spreobračal ljudstvo h krščanstvu iz poganstva. Torej v bistvu tako, kot ga je rekonstruiral že F. Glaser (Glaser 1993, 306 ss). Nikjer pa v napisu ni zemljepisnega podatka o karantanskem ozemlju. Tega je pisec lahko povzel iz nekega drugega ustnega vira, ali pa ga celo dodal sam, da je določil službeno področje duxu. S tem je dodatno okrepil razlikovanje z Arbom, ki je bil palatin z Bavarske in prvi ustanovitelj samostana – »palatinus (de) Wavarie Arbo . . . qui et fundator monachorum primus illic esse« (Nikolasch 1993, 43). Protiutež podatkom grobnega napisa je tako le trditev »constat, Domicianum ducem quondam extitisse«, ki je v celoti dokazljiva s sporočilom nagrobnega napisa. ZNANO JE, DA JE NEKOČ BIVAL DUX DOMICIJAN.

2. *Hic cum baptizatus a sancto Rudberto fuisset, . . .*

Za ta del je pisec črpal iz dveh različnih ustnih virov, prvi pove, da je bil krščen, drugi dodaja, da ga je krstil sv. Rupert. Le-temu pisec oporeka in meni, da je šlo za enega njegovih

naslednikov. Značilno za njegovo kritičnost pa je dejstvo, da je kljub svojemu drugačnemu osebnemu mišljenju navedel mnenje, s katerim se ni strinjal. Kdo je krstil Domicijana, v osnovni pripovedi torej ni bilo povedano. **POTEM KO JE BIL KRŠČEN,**

3. *locum adiit Milstatensem et culturam illic demonum non modicam invenit, . . .*

Sedaj prihajamo do zagonetnega dela. Stvar namreč močno zaplete piščeva želja, da bi čimveč dokazal. Kot dokaz uporabi razlago nastanka imena Millstatt, ki naj bi pomenilo tisoč kipov, ki so jih tam nekdanj častili ljudje. Ta etimologija je seveda neverjetna in je mnogo sprejemljivejšo ponudil že Hanžič, ki je opozoril na to, da je predel bogat z mlini (Hansiz 1729, 91). Latinske razlage se je mogel spomniti samo latinsko vzgojen človek, zato je lahko nastala šele po ustanovitvi samostana. Mogoče je celo, da bi bil njen avtor prav pisec, saj je v njej našel dobrodošlo potrdilo svoji pripovedi. Ni pa zaradi njegove kritičnosti verjetno, da bi si izmislil etimologijo in na njej zgradil pripoved o malikovanju. Če verjamemo, da je pisec tudi na tem mestu ravnal enako kot pri prejšnjih členih pripovedi, kjer jim je postavljaj ob bok »neodvisne« dokazuje, potem moremo verjeti, da je pripoved o malikovanju prvotna, etimologija pa drugotna. Mogoče je pod vplivom podatka o tisoč kipih pisec malikovanje označil kot nezmerno. Zato bomo ta pridevnik izločili iz osnovne pripovedi. . . . **JE PRIŠEL V MILŠTATSKI KRAJ IN TAM NAŠEL ČAŠČENJE MALIKOV,**

4. *quas ille felix exemplo Bonifacii pape destruxit et eliminata omni spurcicia demonum ecclesiam, que primitus mille demonibus fuit addicta, in honore omnium sanctorum post modum consecrari fecit.*

Sledi obširnejši del pripovedi, v kateri naredi pisec dokazni preskok. Ne dokazuje več resničnosti pripovedi, ki je očitno že dovolj dokazana, ampak dokazuje svetniško naravo Domicijanovega delovanja. Primerjava s sv. Bonifacijem IV., ki je spremenil rimski Panteon v cerkev namenjeno spominu vseh mučencev in Mariji (Leto svetnikov II 1970, 335), tako ni dokaz za Domicijanovo dejanje, je pa dokaz, da je bilo svetniško. Podatek o tisoč malikih je verjetno piščev dodatek, ki bi služil boljši povezanosti osnovne pripovedi in krajevne etimologije. Po Nikolashevem mnenju, je tudi podatek o posvetitvi Vsem svetim šele iz 12. stoletja, ker je ta patrocinij v virih omenjen šele od 1166 dalje, prej pa le Salvatorjev (Nikolasch 1993, 34). Ker pa že listina iz 1177 spet navaja le Salvatorja (Jaksch 1904, 1216), lahko samo ugotovimo, da listine ne navajajo dosledno vseh sodobnih patrocinijev. Podobno kot pri zgornjem odstavku, se lahko vprašamo, ali je pisec izbral svetniški zgled zaradi podatkov pripovedi, ali pa je pripoved priredil svetniškemu zgledu. Že zato, ker je svetnikov, ki so izkazali pripadnost krščanski veri v odnosu do poganstva, veliko, bi moral imeti pisec neko posebno nagnjenje do Bonifacija, da bi po njegovi zgodbi krojil Domicijanovo. Bilo pa bi tudi v nasprotju z njegovo siceršnjo resnicoljubnostjo. Zato se zdi verjetnejše, da podatek o patrociniju spada k pripovedi, iz katere je zajemal pisec. . . . **KATERE JE UNIČIL IN DAL, KO JE ODSTRANIL VSE PRAZNOVERJE MALIKOV, CERKEV, KI JE BILA PRVOTNO PRISOJENA MALIKOM, KMALU NATO POSVETITI V ČAST VSEH SVETIH.**

5. *Qui cum bona conversacione et felici consumacione cursum vite sue, prout modo merita ipsius declarant, sine querela coram deo et hominibus expleret, venerabile corpus eius in edicula iuxta maiorem ecclesiam est reconditum*

Tudi v tem delu pisec dokazuje le še svetniško življenje Domicijana, kot dokaz navaja njegove zasluge, pod katerimi verjetno ni mislil le dejanj za vero, ampak tudi na čudeže, ki so se nato dogajali ob njegovih posmrtnih ostankih. **IN KO JE TA BREZ OBTOŽBE PRED BOGOM IN LJUDMI DOPOLNIL TEK SVOJEGA ŽIVLJENJA, V KATEREM SE JE DOBRO OBNAŠAL IN GA SREČNO KONČAL, SO SHRANILI NJEGOVO ČASTI-VREDNO TELO V KAPELO POLEG GLAVNE CERKVE.**

Legenda o Domicijanu, brez dokaznih vrinkov pisca, bi bila torej taka:

ZNANO JE, DA JE NEKOČ BIVAL DUX DOMICIJAN. POTEM KO JE BIL KRŠČEN, JE PRIŠEL V MILŠTATSKI KRAJ IN TAM NAŠEL ČAŠČENJE MALIKOV, KATERE JE UNIČIL IN DAL, KO JE ODSTRANIL VSE PRAZNOVERJE MALIKOV, CERKEV, KI JE BILA PRVOTNO PRISOJENA MALIKOM, KMALU NATO POSVETITI V ČAST VSEH SVETIH. IN KO JE TA BREZ OBTOŽBE PRED BOGOM IN LJUDMI DOPOLNIL TEK SVOJEGA ŽIVLJENJA, V KATEREM SE JE DOBRO OBNAŠAL IN GA SREČNO KONČAL, SO SHRANILI NJEGOVO ČASTIVREDNO TELO V KAPELO POLEG GLAVNE CERKVE. Očitno je, da je pisec verjel v to, kar je pisal. O zavestnem ponarejanju ni sledi. Hkrati je skušal ostajati v kritični razdalji, vendar tudi dokazati svetniške lastnosti Domicijana. Videti je, da je bil edini pisani vir, iz katerega je črpal življenjepis, nagrobni napis in še tega je poznal le posredno. Sicer se naslanja na krajevno etimologijo, predvsem pa na različne ustne vire. O ostalem Domicijanovem življenju ni napisal takorekoč ničesar. Verjetneje se mi zdi, da prej zaradi svoje kritičnosti, kot pa zaradi tega, ker mu ne bi bile na voljo širše pripovedi.

Zgornja analiza je tako pokazala, da je konec 11. stoletja obstajalo ustno izročilo o Domicijanu in da je bil istočasno uničen njegov nagrobni napis.

Dux Domicijan. V starih časih je na tistem mestu, ki se imenuje Schlossboden, stal »ajdovski grad«; pripadal je grofu Domicijanu, ki se je odpovedal poganstvu, ko je izgubil svojega sina, sprejel krščanstvo in zgradil prvo cerkev v Millstattu. – Ljudsko izročilo iz okolice Millstatta (Pogatschnig 1898, 5 s).

Latinsko besedilo z Domicijanovo legendo je bilo napisano na dveh pergamentnih tablah, ki sta stali v cerkvi v Millstattu. Za tiste, ki niso znali latinsko, so jim dodali konec 16. ali v začetku 17. stoletja še povzetek v nemščini (Nikolasch 1993, 29). Vsebina je bila torej vsem obiskovalcem cerkve znana. Nemogoče je, da bi bilo ljudsko izročilo pred stoletjem od nje neodvisno. Poleg že omenjenih, lahko povzema tudi navedbo o sinu. Neznani pisec 12. stoletja namreč pove, da so po samostanskem požaru, ko je opat Otto začel delati temelje novega, nepričakovano našli relikvije Domicijana, njegove žene Marije in nekega otroka. Poleg pa še znak s podobo duxa, ki sedi na prestolu, drži v roki meč, nad njim pa napis »Sveti Domicijan dux ustanovitelj te cerkve«, a na drugi strani »to so relikvije Marije njegove žene« (Nikolasch 1993, 43). Po mnenju Nikolascha naj bi znak nastal, ko so za časa opata Martina konec 11. stoletja prekopali relikvije iz prvotnega groba (prav tam, 40) h glavnemu oltarju. Tedaj je očitno še obstajalo izročilo, ki je omenjalo Domicijanovo ženo Marijo, o otroku pa se v času pisca v 12. stoletju ni vedelo nič.

Družinske razmere Domicijana bi ljudska pripoved iz okolice Millstatta torej lahko posnela po sporočilu napisnih tabel in morda celo sama dodala sinovo smrt kot vzrok za prestop v krščanstvo. Povsem izvirna pa je povezava Domicijana z zgodnjeresrednjeveškim gradiščem na Hochgoschu (Huber 1990). Tu se nam postavlja vprašanje, ali gre tej navedbi verjeti, ali naj jo imamo za plod ljudske domišljije. Vsakdo se bo odločil po svoje, koristno pa je vedeti, da prav povedke, ki se nanašajo na nek kraj, pomenijo pomembno opozorilo arheologom na kraje, ki hranijo sledove minulih časov. Neodvisno od ljudske pripovedi je dejstvo, da gradišče na Hochgoschu leži preko jezera nasproti Millstattu, v njegovi veliki bližini. Pogosto je mogoče dokazati, da je prav tisti del povedke, ki govori o prenosu ali prehodu z enega na drugo mesto, najbolj verodostojen (npr. izročilo o nastanku vasi Grad na Bledu: Pleterski 1986, 57).

Z gradiščem na Hochgoschu smo se navezali na prostor, ki sestavlja problemsko celoto z zgodnjeresrednjeveškim samostanom v Molzbichlu. Če po dosednji analizi virov verjamemo, da je Domicijan historična osebnost, si lahko pojasnimo tudi latinsko oznako njegovega položaja – dux. V tedanjih časih je lahko pomenila marsikaj, od grofa do župana, vedno pa gre za visokega oblastnika takšne ali drugačne vrste. Na kneza ali grofa nam ni misliti, ker ga ni v seznamu, ki ga sporoča Conversio. Lahko pa bi bil razmeroma samostojen župan, ki je tu razvijal in utrjeval svojo oblast (Pleterski 1994).

Pogansko svetišče ali cerkev? V tolikšni meri kot verjamemo v resničnost Domicijana, lahko verjamemo tudi temu, kar je storil v Millstattu. Nagrobni napis pove, da je imel

opravka s poganstvom, legenda govori o malikovanju, ki ga je zatrl. To bi kazalo, da je tam res stalo pogansko svetišče. Nikolasch meni, da bi šlo lahko za kontinuiteto kultnega prostora še iz antike. Številne antične spolije v Millstattu naj bi izvirale s kraja samega. Med njimi je tudi kamniti oltar, ki po vsem videzu predstavlja v zgornjem delu vodno božanstvo (Nikolasch 1993, 39). Vode pa je v Millstattu veliko. Tudi v staroslovanskem obdobju bi lahko s čaščenjem vodnega božanstva nadaljevali. Vendar bi potem pričakovali, da bi ga v krščanskem obdobju nadomestila sv. Marija, katere patrocinij pogosto najdemo ob vodi. Domicijanova legenda pa zadevo zaplete. Domicijan ob prihodu v Millstatt najde že stoječo cerkev, ki je bila prvotno namenjena malikom in jo posveti vsem svetim. V manjšo kapelo ob njej pokopljejo njegovo truplo. Številni odlomki kamnov, okrašenih s pletenino, dokazujejo obstoj ene ali več cerkva v Millstattu v karolinškem obdobju (Johannson-Meery 1993, 74 ss). Dve cerkvi sta v pisanih virih izpričani že 1060–1088 še pred nastankom samostana (Nikolasch 1993, 37 s). Potem je smiselno, da oba patrocinija, ki sta omenjana v 12. stoletju, pripadata tema cerkvama. V skladu z navedbami legende bi tako bila prva cerkev posvečena vsem svetim, tista z Domicijanovim grobom pa Salvatorju. Če se spomnimo na primerjavo s Panteonom, ki je bil posvečen vsem svetim in Mariji, lahko dopustimo možnost, da bi ji bila tudi millstattska cerkev. Ker pa je pozneje, zaradi čudežev na Domicijanovem grobu, stopil v ospredje Odrešenikov patrocinij, je postala manj pomembna. Vse svete je morda po požaru »rešila« etimologija millstattskega imena, sled za Marijo pa bi lahko tičala v imenu Domicijanove žene.

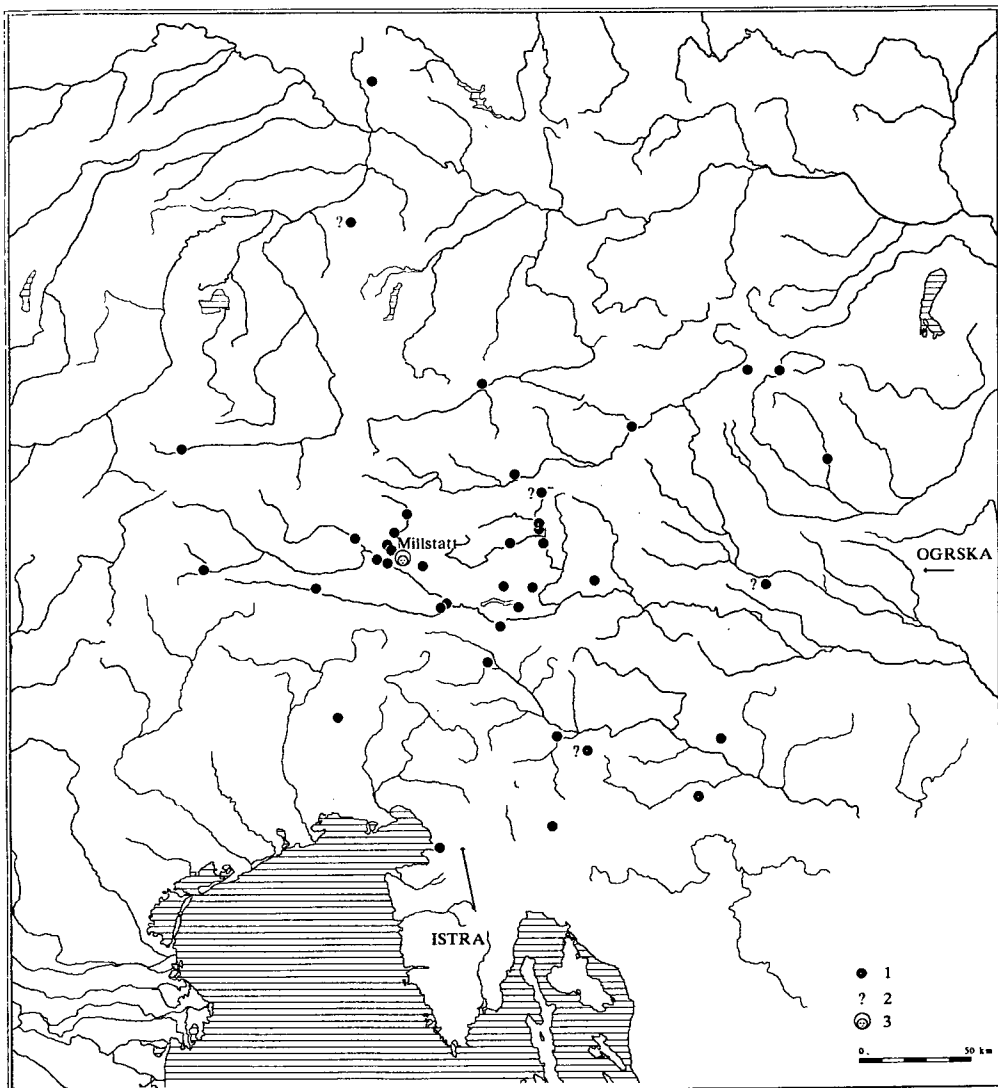
Vendar si še vedno nismo pojasnili, kaj pomeni »ecclesia demonibus addicta«. Da bi beseda ecclesia opisovala stavbo poganskega svetišča, bi bil zelo izjemen primer. Pričakovali bi besedo delubrum, a je ni. Zdi se, da je pisec dejansko mislil na cerkev. Demon pomeni tako hudiča kot poganskega malika. Si je pisec predstavljal cerkev, v kateri je potekalo Bogu mrzko čaščenje?

Širša okolica Millstatta kaže močne sledove starokrščanskega izročila. Odkar je F. Glaser našel v Molzbichlu Nonnosovo ploščo (Glaser 1989, 117) je nedvomno, da je preživela skupnost, ki je častila tega teurnijskega(?) duhovnika (Amon 1990). Le dva kilometra severozahodno od Millstatta je bila v vasi Laubendorf odkopana zgodnjekrščanska cerkev iz 6. stoletja, ki je bila pozneje enkrat popravljena z zidom iz kamna in gline, še pozneje pa so v njeni ladji nastali suhozidni temelji (Dolenz 1962), kar kaže na določeno uporabo še v staroslovanskem obdobju. Čeprav je R. Bratož opozoril na obstoj duhovnikov na slovanskem ozemlju še leta 680 (Bratož 1993, 162 s), si lažje predstavljamo, da gre za izjemo celjskega področja (Pleterski, Belak 1995). Vsekakor pa je to zadnja pisna omemba do novega obdobja pokristjanjevanja od srede 8. stoletja dalje. Zato postane verjeten model, ki ga je predstavil H.-D. Kahl, po katerem je preostalo starokrščanstvo dobivalo svojstvene oblike in se celo spajalo z znova oživiljenim poganstvom (Kahl 1980, 57). Posredni dokaz za celo več različnih herezij mu je freisinški ponaredek iz 11. stoletja, s katerim je ta cerkev skušala zavarovati pravico do cerkvenih desetnin na Zgornjem Koroškem. Ponarejevalec je namreč med drugim zapisal, da je cerkev Sv. Petra v Breznici posvetil papež Zaharija, da bi zatrl herezije, ki so nastale v onih krajih. In če je bil že posvetitelj izmišljen, naj bi resnično zvenel vsaj vzrok (prav tam, 54 ss).

Iz vseh naštetih drobcev lahko sestavimo verjetno razlago, da je bila »ecclesia demonibus addicta« v Millstattu sinkretistična heretična cerkev. Torej poganska in krščanska hkrati, vsekakor pa z gledišča katoliškega kristjana nepravoverni in potrebna očiščenja. Povsem simbolično lahko tako razumemo tamkajšnje patrocinije. Morebitni Marijin bi nadomestil žensko vodno božanstvo (Mokoš?), Vsi sveti starokrščanski del obredja, Salvator – Odrešenik pa je vloga, ki jo je odigral Domicijan, ko je zatrl malikovanje in popeljal prebivalstvo na pravo krščansko pot in s tem k večnemu življenju.

Čudeži, ki so se dogajali ob Domicijanovih relikvijah, so pritegovali bolnike od blizu in daleč. Mnogi od njih so ozdraveli. Cerkevni tabli z začetka 14. stoletja sta shranili podroben opis čudežnih ozdravitev v 13. stoletju (Nikolasch 1993). Običajno je naveden tudi kraj, iz katerega je bila romarka ali romar. Karta teh krajev (sl. 1) daje podobo vplivnega področja Domicijanovega čaščenja. Številni bolniki iz neposredne okolice so razumljivi, zanimivo pa je,

da je vidna še druga skupina na osrednjem Koroškem. Kot da se nam ponavlja podoba dveh duhovnih področij v Karantaciji, ki so ju pokazale tudi karte cerkva (Pleterski, Belak 1995). In skoraj vsi bolniki prihajajo iz krajev, ki ležijo na področju, ki so ga nekoč v Vzhodnih Alpah naseljevali Slovani. Sliko je mogoče razumeti kot področje duhovne skupnosti v 13. stoletju, ker pa tedanja mobilnost prebivalstva ni bila bistveno drugačna od tiste v prejšnjih stoletjih, si lahko z njeno pomočjo predstavljamo tudi, kakšen je bil domet duhovnega centra v zgodnjem srednjem veku.

Slika 1. 1 – kraji, iz katerih so v 13. stoletju prišli romarji, ki so ob Domicijanovih relikvijah čudežno ozdraveli. 2 – ? negotova lokalizacija. 3 – Domicijanove relikvije v Millstattu. (Karto je izdelala Mateja Belak)

LITERATURA

- AMON, K. 1990, Hagiographische Bemerkungen zur Nonnosus-Inschrift in Molzbichl. – *Carinthia* I/180, 221 ss.
- BRATOŽ, R. 1993, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811). – v: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, Wien–Köln–Weimar, 151 ss.
- DOLENZ, H. 1962, Die frühchristliche Kirche von Laubendorf am Millstätter See. – *Carinthia* I/152, 38 ss.
- GLASER, F. 1989, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens. – *Carinthia* I/179, 99 ss.
- GLASER, F. 1993, Eine Marmorinschrift aus der Zeit Karls des Großen in Millstatt. – *Carinthia* I/183, 303 ss.
- HANSIZ, M. 1729, *Germaniae sacrae II. – Augustae Vindelicorum*.
- HANSIZ, M. 1793, *Analecta seu collectanea pro historia Carinthiae concinnanda*. – Norimbergae 1793 (posmrtna izdaja, umrl 1766).
- HUBER, A. 1990, KG Großegg. – *Fundberichte aus Österreich* 28, 259.
- JAKSCH, A. von 1904, *Monumenta historica ducatus Carinthiae III.* – Klagenfurt.
- JOHANNSON – MEERY, B. 1993, Karolingerzeitliche Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben. – *Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung* 27, Kallmünz.
- KAHL, H.-D. 1980, Zwischen Aquileja und Salzburg. – v: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert*, ÖAW Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4, 33 ss.
- Leto svetnikov II, 1970. – Ljubljana.
- MAL, J. 1940, Slovenske mitološke starine. Donesek o sledovih poganstva med Slovenci. – *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 21, 1 ss.
- MIHELIČ, D. 1977, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja. – *Zgodovinski časopis* 31, 287 ss.
- NIERMEYER, J. F. 1976, *Mediae latinitatis lexicon minus*. – Leiden.
- NIKOLASCH, F. 1990, Domitian von Millstatt – eine Erfindung des 12. Jahrhunderts? – *Carinthia* I/180, 235 ss.
- NIKOLASCH, F. 1993, Die Entwicklung der Legende des Domitian von Millstatt. – v: *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten (11.–12. Juni 1993)*, Millstatt, 29 ss.
- PETSCHENIG, M. in F. SKUTSCH 1916, *Stowassers Lateinisch-Deutsches Schul- und Handwörterbuch*. – Wien.
- PLETERSKI, A. 1986, Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki. – *Dela 1. razr. SAZU* 30, Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 1994, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov. – Referat na mednarodnem simpoziju o Brižinskih spomenikih, Ljubljana 14.–16. aprila 1994.
- PLETERSKI, A. in M. BELAK 1995, ZBIVA. *Cerkve v Vzhodnih Alpah od 8.–10. stoletja*. – *Arheološki vestnik* 46, v pripravi.
- POGATSCHNIG, V. 1898, Sagen von den Heiden im Gebiete des Millstättersees. – *Carinthia* I/88, 4 ss.
- UNREST, I. 1724, *Chronicon Carinthiacum*. – v: Hahn, S. F., *Collectio monumentorum veterum et recentium ineditorum* I, 479 ss.
- WAGNER, J. 1845, *Album für Kaernten*. – Klagenfurt 1845.

Zusammenfassung

ECCLESIA DEMONIBUS ADDICTA
DIE SAGE VON DEM HEIDNISCHEN HEILIGTUM IN MILSTATT

Andrej Pleterski

Den Ausgangspunkt der Abhandlung bildet Mals Erwähnung des slawischen Heiligtums in Millstatt in Kärnten (Mal 1940, 2). Mal übernahm sie von Wagner, dem Redakteur der Sage (Wagner, 1845, 171). Letzterer schöpfte sie aus der mündlichen Überlieferung, aus der Volksetymologie und ergänzte sie durch Erläuterungen einiger Historiker. Vervollständigt und mit einem romantischen Zug versehen wurde sie höchstwahrscheinlich durch ihn selbst. Ihr Kernstück beruht dennoch auf Kirchentafeln vom Anfang des 14. Jahrhunderts, wo die lateinische Legende von Domitian festgehalten worden war. Der Autor geht von der Edition von F. Nikolasch (1993) aus. Er unterzieht die Lebensbeschreibung von Domitian einer eingehenden Analyse und schält die Grundgeschichte heraus, ohne die Beweise, die vom Schreiber des 12. Jahrhunderts eingefügt worden waren. Die Geschichte lautet:

EST STEHT FEST, DASS DUX DOMITIAN EINST GELEBT HAT. NACHDEM ER GETAUT WORDEN WAR, KAM ER NACH MILLSTATT UND FAND DORT EINE GÖTZENVEREHRUNG VOR: ER ZERSTÖRTE DEREN STATUEN UND LIESS – NACHDEM ER DIE GÖTZENVEREHRUNG BESEITIGT HATTE – DAS HEILIGTUM, DAS URSPRÜNGLICH DEN GÖTZEN GEWEIHT WAR, ZU EHREN ALLER HEILIGEN WEIHEN. UND ALS ER NACH EINEM GUTEN LEBENSWANDEL DEN LAUF SEINES LEBENS IM FRIEDEN MIT GOTT UND DEN MITMENSCHEN GLÜCKLICH VOLL- ENDETE, WURDE SEIN EHRWÜRDIGER LEIB IN EINEM KLEINEN GEBÄUDE NEBEN DER HAUPTKIRCHE BEIGESETZT!

Offensichtlich glaubte der Verfasser daran, was er schrieb. Von einer bewußten Verfälschung fehlt jede Spur. Zugleich versuchte er, kritische Distanz zu wahren, aber auch den Heiligencharakter des Domitians zu beweisen. Allen Anschein nach war die einzige schriftliche Quelle, aus welcher er den Lebenslauf schöpfte, die Grabinschrift, aber auch diese kannte er nur mittelbar. Sonst lehnte er sich an die örtliche Etymologie an, vor allem an verschiedene mündliche Quellen. Vom übrigen Leben Domitians schrieb er sozusagen nichts nieder. Dies ist eher seiner kritischen Haltung zuzuschreiben, an breiteren Erzählungen fehlte es nämlich nicht. Am Ende des 11. Jahrhunderts war die mündliche Überlieferung über Domitian noch lebendig, in jene Zeit fällt auch die Zerstörung seiner Grabinschrift.

In der Folge geht der Autor zur Volksüberlieferung aus der Umgebung von Millstatt über, die Domitian mit dem Ringwall auf Hochgosch verbindet. Er vertritt die Auffassung, die Familienverhältnisse Domitians könnten dem Bericht auf Kirchentafeln entnommen worden sein. Auf eine durchaus originale Weise wird Domitian dagegen mit dem Ringwall auf Hochgosch in Verbindung gebracht (Huber 1990). Er hebt hervor, daß gerade die Sagen, die sich auf einen Ort beziehen, für Archäologen wichtige Hinweise jener Orte enthielten, die Spuren vergangener Zeiten zeigen. Unabhängig von der Volksüberlieferung ist die Tatsache, daß sich der Ringwall auf Hochgosch am anderen Seeufer gegenüber von Millstatt, also in seiner unmittelbaren Nähe, befindet. Es kann vielfach bewiesen werden, daß gerade jener Teil einer Sage, die von der Übertragung oder vom Übergang von einem Ort zum anderen handelt, am glaubwürdigsten ist (z. B. die Überlieferung von der Entstehung des Dorfes Grad in Bled: Pleterski 1986, 57).

Mit dem Ringwall auf Hochgosch steht der Raum in Verbindung, der mit dem frühmittelalterlichen Kloster in Molzbichl einen Problemkomplex bildet. Wenn man nach der bisherigen Quellenanalyse der Auffassung Glauben schenkt, daß Domitian eine historische Persönlichkeit sei, dann läßt sich auch eine Erklärung für die lateinische Bezeichnung für seine Stellung des »dux« finden. Damals war sie mehrdeutig und stand u. a. auch für Graf und Suppan, jedoch immer für einen hohen Machthaber dieser oder jener Art. Fürst oder Graf können gleich ausgeschlossen werden, weil sie in dem von der *Conversio* überlieferten Verzeichnis nicht vorkommen. Es könnte sich dabei um einen relativ selbständigen Suppan handeln, der hier seine Macht entfaltete und festigte (Pleterski 1994).

In gleichem Maße, in dem man der Existenz Domitians Glauben schenkt, kann man auch an seine in Millstatt vollbrachten Taten glauben. Die Legende handelt von einer Götzenvorstellung, die er vertilgt hätte. Das würde auf die Existenz eines Götzentempels hinweisen. Nikolaš vertritt die Auffassung, es handle sich um die Kontinuität einer antiken Kultstätte. Zahlreiche antike Spolien in Millstatt sollen aus dem Orte selbst stammen. Darunter befindet sich auch ein Steinaltar, der allem Anschein nach in seinem oberen Teil eine Fluß- bzw. Seegottheit darstellt (Nikolaš 1993, 39). An Wasser fehlt es in Millstatt keineswegs. Auch im altslawischen Zeitalter könnte die Verehrung der Wassergottheit fortgesetzt worden sein. Man würde allerdings erwarten, Daß es im christlichen Zeitalter durch die Hl. Maria ersetzt würde, deren Patrozinium oft in am Wasser gelegenen Orten anzutreffen ist. Durch die Domitian-Legende wird die Sache verwickelt. Bei Domitians Ankunft in Millstatt steht die Kirche bereits. In der kleineren danebenstehenden Kapelle wird sein Leichnam beigesetzt. Zahlreiche Flechtwerksteine zeugen von der Existenz einer oder mehrerer Kirchen in Millstatt im karolingischen Zeitalter (Johannson-Meery 1993, 74 ff.). Zwei Kirchen sind in den schriftlichen Quellen bereits für die Jahre 1060–1088 noch vor der Gründung des Klosters überliefert (Nikolaš 1993, 37 f.). Dann ist es sinnvoll, die beiden im 12. Jahrhundert erwähnten Patrozinien diesen Kirchen zuzuordnen. Gemäß den Angaben in der Legende dürfte die erste Kirche allen Heiligen, die mit Domitians Grab dagegen, dem Salvator geweiht sein. Denkt man an einen Vergleich mit dem Pantheon, das allen Heiligen und Maria geweiht war, so kann man die Möglichkeit zulassen, daß letzterer auch die Millstätter Kirche geweiht war. Da später – aufgrund von Wunderheilungen an Domitians Grab – das Patrozinium des Erlösers in den Vordergrund trat, verlor das Marien-Patrozinium an Bedeutung. Der Name aller Heiligen dürfte durch die Etymologie des Millstätter Namens vor dem Brand »gerettet« worden sein, die Spur der Maria könnte in dem Namen der Frau von Domitian stecken.

Es bleibt die Bedeutung der Bezeichnung der »ecclesia demonibus addicta« zu erläutern. Daß Wort »ecclesia« für den Bau eines heidnischen Heiligtums stehen würde, wäre höchst unwahrscheinlich. Man würde das Wort »delubrum« erwarten, es kommt aber nicht vor. Wahrscheinlich

dachte der Verfasser an eine Kirche. Demon bedeutet sowohl den Teufel wie auch einen heidnischen Götzen. Stellte sich dabei der Verfasser eine Kirche vor, in der eine dem Gott so verhaßte Verehrung stattfand?

Die weitere Umgebung von Millstatt zeigt Spuren der altkirchlichen Überlieferung. Seit F. Glaser in Molzbichl Nonnosus Inschrift entdeckt hat (Glaser 1989, 117), steht außer Zweifel, daß eine christliche Gemeinschaft überlebt hat, die den Diakon von Teurnia verehrt hat (Amon 1990). Nur zwei Kilometer nordwestlich von Millstatt wurde in der Ortschaft Laubendorf eine frühchristliche Kirche aus dem 6. Jahrhundert freigelegt, die später einmal durch eine Mauer aus Stein und Ton ausgebaut worden ist, noch später sind in ihrem Schiff Trockenmauergrundsteine entstanden (Dolenz 1962), was auf eine gewisse Verwendung noch im altslawischen Zeitalter hinweist. Obwohl R. Bratož auf die Existenz von Geistlichen auf slawischen Gebiet noch im Jahre 680 hingewiesen hat (Bratož 1993, 162 f.), liegt eine Ausnahme des Celjer Raumes näher (Pleterski, Belak 1994). Auf jeden Fall handelt es sich um die letzte schriftliche Erwähnung bis zum neuen Zeitalter der Christianisierung, die Mitte des 8. Jahrhunderts einsetzte. Darum gewann das von H.-D. Kahl vorgestellte Modell an Wahrscheinlichkeit, nach welchem das übrige Altchristentum einzigartige Formen angenommen und sich sogar mit dem wiederbelebten Heidentum verbunden hätte (Kahl 1980, 57). Der mittelbare Beweis für sogar mehrere unterschiedliche Häresien liefert die Freisinger Fälschung aus dem 11. Jahrhundert, mit welcher diese Kirche ihr Recht auf Kirchenzehnte in Oberkärnten sicherzustellen versuchte. Der Fälscher schrieb nämlich unter anderem nieder, die Kirche St. Petrus im Holz sei von Papst Zacharias eingeweiht worden, um Häresien zu vertilgen, die in diesen Orten entstanden seien. Und wenn der Weihende erfunden sein soll, dann sollte wenigstens die Ursache glaubwürdig erscheinen (Ebenda, 54 ff.).

Aufgrund von allen aufgezählten Fragmenten läßt sich die wahrscheinliche Erklärung herleiten, daß es sich bei der »**ecclesia demonibus addicta**« in Millstatt um eine **synkretische häretische Kirche handelt**. Also eine heidnische und christliche zugleich, vom Standpunkt eines katholischen Christen somit eine unrechtgläubige und säuberungsbedürftige. Die dortigen Patrozinien sind also durchaus symbolisch zu verstehen. Das Marien-Patrozinium dürfte eine weibliche Wassergottheit ersetzt haben (Mokos), alle Heiligen den altchristlichen Teil des Gottesdienstes, Salvator-Erlöser aber die Rolle, die Domitian gespielt hatte, indem er den Götzendienst vertilgt und das Volk auf den richtigen Weg und zum ewigen Heil geführt hatte.

Am Ende fügt der Autor eine Karte der Orte bei, aus denen Pilger des 13. Jahrhunderts stammten, die mit Hilfe von Domitians Reliquien viele verschiedene körperliche Heilungen erfahren haben. Die Karte stellt für den Autor ein Beispiel für eine geistige Gemeinschaft dar.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko izhaja že od leta 1904 in objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, SI-62001 Maribor, Partizanska 5.